

УДК 81'373.23

ЕТНОНІМ УКРАИНЕЦ У РОСІЙСЬКІЙ МОВНІЙ СВІДОМОСТІ: ЛІНГВОПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Диба Г. Ю.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

У статті подано конотації етнімічних назв українців у російській мові, які експлікують оцінне ставлення сучасних носіїв російської лінгвокультури до референту і впливають на динаміку сприйняття етностереотипу «українець». Методика асоціативного експерименту як засобу визначення конотацій і образно-оцінних компонентів семантики етноніма дає змогу зробити висновок про домінування негативного ставлення до представників України.

Ключові слова: російська лінгвокультура, етностереотипи, етноніми, конотації, українець.

Дыба А. Ю. Этноним «украинец» в российском языковом сознании: лингвопрагматический аспект. В статье приводятся коннотации этнонимических названий украинцев в русском языке, которые эксплицируют оценочное отношение современных носителей русской лингвокультуры к референту и влияют на динамику восприятия этностереотипа «украинец». Методика ассоциативного эксперимента как средства определения коннотаций и образно-оценочных компонентов семантики этнонима позволяет сделать вывод о преобладании негативного отношения к представителям Украины.

Ключевые слова: русская лингвокультура, этностереотипы, этнонимы, коннотации, украинец.

Diba A. Y. The ethnonym Ukrainian in the Russian language consciousness: lingvopragmatical aspect. This article provides an analysis of the connotations of ethnonymic Ukrainian names in the Russian language, which explicate the estimated ratio of modern carriers of Russian linguoculture to the referent and affect the dynamics of the perception of ethnic stereotypes "Ukrainian". The technique of the association experiment as a means of identifying connotations and image-evaluation components of the semantics of the ethnonym allows to make the conclusion about the predominance of negative attitude to the representatives of Ukraine.

Key words: Russian linguistic culture, ethnic stereotypes, ethnonyms, connotations, Ukrainian.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасні наукові уявлення про етностереотипи, культурні конотації, етнімічні одиниці визначили тенденцію вивчення етнонімів у нових аспектах – лінгвокультурологічному й лінгвопрагматичному.

Етностереотип – це соціально зумовлений схематичний образ своєї етнічної спільноти (автостереотип) або уявлення про інші етнічні спільноти (гетеростереотип). Вони формуються як у процесі безпосереднього міжетнічного спілкування, так і за допомогою інших форм соціалізації (виховання, освіти, громадської думки, засобів масової інформації), а також забобонів, що беруть свій початок в історичних традиціях [4].

У суспільстві формуються певні етнічні настанови, тобто готовність особистості сприймати ті чи інші явища національного життя й міжнаціональних відносин і, спираючись на них, у конкретній ситуації діяти певним чином. Етнічні настанови фокусують у собі переконання, погляди, думки людей щодо історії та сучасного життя їхньої етнічної спільноти і взаємозв'язку з іншими народами, людьми інших національностей. Етностереотипи завжди емоційно забарвлені, що може як допомогти, так і перешкодити адекватному сприйняттю об'єкта.

У мові етностереотипи експліцитно та імпліцитно відображають свою специфіку у вигляді конотативної оцінки. При цьому основною характеристикою представленого в мові стереотипного сприйняття зазвичай стає позначення аксіологічно негативного «чужого», яке дистанціюється від позитивного «свого».

Актуальність дослідження етностереотипів зумовлена тим, що вони, відіграючи значну роль у формуванні «наївних» уявлень про інші етнічні спільноти, можуть стати засобом маніпуляції суспільною свідомістю особливо в умовах конфлікту етнічних груп.

Мовна об'єктивація етностереотипів у номінативних одиницях – етнонімах і їх стилістичних синонімах – викликає у свідомості носіїв лінгвокультури оцінні образи, які зберігаються й відтворюються в подальших контекстах його використання. Семантика етноніма містить оцінку відповідних референтів і формує ставлення до них, тобто актуалізує стереотип, який склався щодо іншої спільноти.

Метою статті є виявлення конотацій етнімічних назв українців у російській мові, що експлікують оцінне ставлення сучасних носіїв російської лінгвокультури (далі – РЛК) до референту і впливають на динаміку сприйняття етностереотипу українця.

Матеріалом дослідження стала група етнімічних прізвиськ, що ми виокремили зі складу реакцій-асоціатив: *хохол, україночка, хохлушка, майдаун, салоєд, укроп, бандеровець, нацист* тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазвичай етноніми співвідносяться з назвами країн або областей, які займає та чи інша етнічна спільнота. Звертаючись до етимології хороніма *Україна* як дериваційної основи етноніма, вважаємо слідом за Г. П. Півтораком найвірогіднішою й переконливою версію походження назви *Україна* від слів *край, країна*, «хоча словотвірні та мотиваційні зв'язки двох основ набагато складніші, ніж видається на перший погляд» [15].

Конотативно незабарвлена лексема «українець» у лексикографічних джерелах сучасної російської мови має такі дефініції: *украинцы*; (устар.) *Украинцы*, – ев; мн. Нация, основное население Украины; представители этой нации, страны [5]; *украинцы* — народ, основное население Украины. Общая численность 46 млн. человек (1992). Язык украинский <...> [6].

У роботі нас цікавлять конотації етнонімічних назв українців у сучасній РЛК. Під конотаціями лексеми розуміються «несуттєві, але стійкі ознаки поняття, що нею виражається, які втілюють прийняту в цьому мовному колективі оцінку відповідного предмета або факту дійсності» [3], «відображають пов'язані зі словами культурні традиції, практику використання відповідної речі, що панує в цьому суспільстві» [2]; або сукупність закріплених у культурі певного суспільства асоціацій, що утворюють супутні лексичним значенням змістові елементи, логічні й емотивні, які складаються в стереотип [10].

Надійним методом визначення конотацій та образно-оцінних компонентів семантики етноніма, що експлікують позитивне/негативне ставлення до представників того чи іншого етносу, є асоціативний експеримент.

В експерименті брали участь носії РЛК: 50 інформантів у віці від 19 до 40 років, які проживають в різних містах Російської Федерації, за національністю росіянин(ка). Стимулом стала лексема *українець*. Серед усіх реакцій були виділені етнонімічні прізвиська, тому що саме вони цікавлять нас у рамках досліджуваного питання.

Кожна з номінацій вимагає окремого розгляду, оскільки містить у собі різні конотації, що становлять оцінні компоненти семантики етноніма *українець*.

Досліджувані етнонімічні прізвиська є частиною синонімічного ряду лексеми *українець*, яка є домінантою цього ряду, оскільки не містить прагматичних конотацій. Аналіз оцінних лексем-асоціатив ми проводимо з метою виявлення прагматичних конотацій. Реакції на стимул *українець* проаналізовано в порядку спадання частотності.

Етнонімічне прізвисько *хохол* походить від запорізьких козаків, які за старих часів виголювали голову, залишаючи зібране в хвостик (*хохол*) пасмо волосся. *Хохол* (жен. *хохлушка*) – етнонім, уничижительное или оскорбительное, иногда шутливое прозвище украинцев [20; 19].

Уперше лексема *хохол* зафіксована в словнику «Тризъчный лексикон» Полікарпова в 1704 році. У словнику В. І. Даля знаходимо таке тлумачення етноніма *хохол*: «*Хохол* – клок долгих волос на

темени, малороссийский оселедец» [7]. Словарь современного русского литературного языка [18], виданий у 1965 році, стверджує, що *хохол* – «название украинца, первоначально уничижительное, затем шутливое, фамильярное».

Завдяки метонімічному переносу назва зачіски, яка була традиційною для запорізьких козаків, переходить на етнос загалом і стає етнічним прізвиськом. Жодних стилістичних маркерів, які б говорили про сферу вживання цієї лексеми, в словнику не наведено. Проте як ілюстративний матеріал маємо прислів'я та приказки, що вказують на певне стереотипне сприйняття українців; українцям приписуються дурість і хитрість («*Хохол глупее вороны, а хитрее черта*»), («*Хохол не соврет, да и правды не скажет*»), («*И по воду хохол, и по мякину хохол*»), («*Хохлацкий цеп на все стороны бьет (хохлы молотят через руку)*») [7].

На початку ХХ століття, в 1928–1940 роках, Д. М. Ушаков здійснив спробу упорядкувати лексикон радянської людини. У цьому словнику знайшла місце лексема на позначення *українець*: «*Хохол* (дореволуц., разг., шутл., бран.) – в устах шовинистов-великоросов – українець» [20]. Зазначено, що слово є дореволуційним, розмовним, жартівливим, лайливим. Цей коментар демонструє, що за цим словом стоїть негативний гетеростереотип *українець*. Хоча в 1952 р. в словнику С. І. Ожегова для лексеми *хохол* наводяться лише дві позначки – застаріле й розмовне [15].

У ХІХ столітті в Сибіру *хохлами* називали не тільки українців, а й білорусів, і російських переселенців із південних районів європейської частини Росії. Деякі ж групи українських переселенців нерідко використовували слово *хохол*, що в цей час традиційно вважалось образливим, як автостереотип – етнонім-самоназва, що вказує на відмінність від великоросів [14].

Різноманітність позначок у лексикографічних джерелах не надає нам однозначної інформації про те, які конотації має етнонімічне прізвисько *хохол* у сучасній російській мовній свідомості. Це можна пояснити тим, що реальні конотативні смисли можна зафіксувати на текстовому рівні, який відтворює оцінки в процесі породження й інтерпретації висловлювання із цією лексемою або її дериватами.

У зв'язку з появою низки етнонімічних прізвиськ лексема *хохол* поступово втрачає негативні конотації, тяжіючи при цьому до більш нейтрального лексичного значення [11].

2. Прізвисько *бандеровець* з'явилося в 40-х роках минулого століття для номінації прихильників і послідовників Степана Бандери – одного з чільних ідеологів і теоретиків українського націоналістичного руху 30–50 років ХХ століття. «В СРСР поступово стало загальним ім'ям і застосовується стосовно всіх українських націоналістів, незалежно від їхнього ставлення до Бандери» [17]. Після подій 2013–2014 років, Майдану в російських мас-медіа фіксується використання цього етнонімічного прізвиська стосовно українців загалом [8].

Номінація має образливий характер, у свідомості людей, котрі її використовують, є синонімом слова *фашист* [24].

Етнімічне прізвисько *бандеровці* використовується також у промовах офіційних осіб держави. Так, Президент Росії Володимир Путін стверджував, що «*бандеровці захопили владу в Україні*». Це ж найменування вжив і экс-президент України Віктор Янукович, описуючи всі «жахи революції» в Києві [22].

У цієї лексеми є паронім – *бендеровці*. Лексема *бендеровці* позначає жителів міста Бендери (що є назвою міста в Придністров'ї), проте вживається саме на адресу українських націоналістів, прихильників ідеї Степана Бандери. Фонетична близькість зумовила нерозмежованість їх і вживання форми *бендеровці* в усному мовленні в значенні «бандеровці».

Існує співзвучне етнімічному найменуванню *бандеровці* прізвисько *бандерлоги*. *Бандерлоги* – це вигаданий мавпячий народ із «Книги джунглів» Р. Кіплінга. У 2011 році Президент Росії в одному зі своїх виступів прочитував фразу з мультфільму: «*Ідіть ко мне, бандерлоги*» [23]. Прозвучало це під час «Прямої лінії» стосовно опозиції, яка діє в інтересах чужої держави. Етнімічне прізвисько стало популярним у блогосфері. *Бандерлогами* стали називати «пересічних людей», «знеособлену масу». Сьогодні *бандерлогами* в мережі часто називають українських націоналістів, послідовників Степана Бандери – *бандеровців* [9].

Для формування конотації лексеми важливим є тип сприйняття або використання відповідного об'єкта дійсності, традицій, історичний, релігійний, політичний, психологічний, культурний контекст її існування, етимологія або, за словами В. І. Абаєва, «етимологічна пам'ять слова та інші фактори його безпосереднього життя в мові» [1]. Негативні конотації, які мала лексема *бандеровці* в російській мові в період її появи із семантикою «українських націоналістів, послідовників Степана Бандери», переносяться в сучасну мову та мовленнєву діяльність.

3. *Нацист*

Нацист – член німецької партії НСДАП (Nazional-Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei), яка правила Німеччиною в 1933–1945 роках і була розгромлена за підсумками Другої світової війни. Використовуючи найменування *нацист* на адресу українця, носії РЛК пов'язують його з прихильниками руйнівних ідей нацизму.

Мова як явище соціальне завжди тяжіє до появи нових лексем (неологізми) і «відмирання», виходу з ужитку лексем, незатребуваних соціумом (історизми, архаїзми). В умовах загострення політичних та ідеологічних відносин між Росією й Україною протягом останніх років закономірна поява нових оцінних найменувань (неоетнімізм) українців. Як стверджує М. А. Кронгауз, «ступень агресивності в обществe должна соответствовать степени агресивности в языке» [11]. Серед неоетнімізмів-сленгізмів, що ми виявили, такими засобами передачі агресивності можна вважати лексеми *майдаун*, *салоед*, *укроп*.

4. Далі йдуть прізвиська, утворені від дериваційної основи *майдан*-. В основу мотивації покладено назву Майдану Незалежності в центрі Києва, який здобув славу місця масових антиурядових виступів

і протестних акцій. Після подій Революції Гідності номінація обросла новими дериватами і стереотипними конотаціями: «зомбований», «божевільний». Прізвиська з основою *майдан* вважаються образливим позначенням прихильників Євромайдану, використовуються людьми, які стверджують, що це люди, «зомбовані» його ідеями, з «промитими мізками» [24].

Слово *майдан*, яке стало знаковим ще у 2004 році після подій «помаранчевої» революції, та лексема *майдан* стає українським запозиченням у російській мові (незважаючи на своє тюркське походження), обростаючи не тільки образно-перцептивними ознаками, а й оцінно-ціннісними. Можна говорити про імпорт концепту з української лінгвокультури, де він, на відміну від РЛК, має позитивні оцінки.

На нашу думку, лексема *майдан* стає концептоутворювальною і є концептом-символом протестних настроїв суспільства (пор. *російський майдан*, *білоруський майдан*), про що свідчать також численні похідні, серед яких – етнімічне прізвисько *майдауні*, що складається з двох частин *майдан*- + *-даун*-. Друга частина слова означає людину з обмеженими розумовими здібностями, що вказує на негативний оцінний компонент лексеми *майдауні*. Російські блогери часто нагадують своїм опонентам, що в словнику В. І. Даля слово «*майданити*» означає «шахраювати, мотати», що, звичайно ж, аж ніяк не пов'язано зі словом *майдауні* [7].

5. Етнімічне прізвисько *салоед* стосовно українців співзвучно з назвою жука-шкідника *короїда*, від якого складно позбутися. Ці лексеми мають подібну словотвірну модель. Лексична та дериваційна мотивація, пов'язуючи українців із «салом», ґрунтується на українському лінгвокультурному концепті САЛЮ, що є одним із гастрономічних символів України. Отже, спостерігаємо асоціативний зв'язок *салоед* – українець-шкідник (негативна конотація).

6. Серед асоціатив нами виявлено неоетнімізм *укроп*, який фіксує зневажливе ставлення до українців, що підтримують нову владу і прозахідний європейський зовнішньополітичний курс країни.

Виникла лексема як загальна назва. Існує декілька варіантів тлумачення етніміма *укроп*. *Укроп* – від «Україна – це Європа = Укропа», тобто євроорієнтовані українці. *Укропами* називали мешканців Майдану, коли в центрі Києва мітингувальники скопали город і посадили там зелень. Самі патріотично налаштовані українці пояснювали походження слова *укроп* скороченим словосполученням «український патріот». Сьогодні існує партія патріотів України «УКРОП» – **Українське об'єднання патріотів**. Однак етнімізм *укроп* у мові носіїв РЛК, як і раніше, вживається стосовно всіх українців, а не тільки щодо членів партії патріотів.

Загалом у прізвиськ з основою *-укр-* велике словотвірне гніздо. Походять вони від автоетніміма *украине* (*украї, украни, укране*) – назви західнослов'янського племінного союзу, який проживав у період із VI століття приблизно до XII століття на узбережжях річки Укер. Сьогодні *україни* називають україномовних громадян України, які розділяють «європейські

цінності» й орієнтуються на інтеграцію країни до складу Євросоюзу [21].

За версією українського інтернет-журналу «Кореспондент», *укропы*, *украы* – «зневажливе звернення до українців, які підтримують нову владу й орієнтацію на Захід у зовнішньополітичному курсі країни» [24]. Виникла низка похідних прізвиськ: *укробандера*, *укропеец*, *евроукр*, *укропатриот*, *укросвидомит*.

Щеневмерлье/щеневмерлики – прізвисько, мотивоване назвою гімну України «Ще не вмерла Україна», яким з іронією називають тих, хто сліпо пускається в патріотизм, бездумно оперуючи державними символами – гімном, прапором тощо.

Парашники, *парашики*, *парашеньки*, *парашоиды* – група прізвиськ, мотивованих назвою політичного діяча. Прізвиська засновані на співзвуччі слів «параша» й «парашник» із прізвиськом президента України П. О. Порошенка й доповнюються суфіксами зі зневажливим значенням.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У результаті лінгвістичної інтерпретації прагматичних конотацій етнімічних найменувань українців у свідомості носіїв РЛК ми дійшли таких висновків:

1. Переважання негативних конотацій етнімічного *українець* у свідомості носіїв РЛК. Негативно-оцінні прагматичні компоненти актуалізовані не в самому етнімічному «українець», а в синонімічному ряді етнімічних прізвиськ.

2. Наявність оцінності зумовлена глибокими й тривалими контактами українців і росіян. «Українське» розглядається носіями РЛК на підставі закладених стереотипів при включенні опозиції «свій-чужий», тому етнімічні назви набули негативної оцінності, зумовленої акцентуацією відмінностей між російськими національними звичками, традиціями, світоглядом, цінностями й українськими.

Варто також зазначити, що оцінне ставлення до людей інших національностей знаходиться під постійним ідеологічним тиском. Негативно-оцінні номінації використовуються в тактиках інформаційної війни для формування негативного образу представників іншої держави. Зі зміною ситуації в міждержавних і міжнаціональних відносинах у лексемах, що позначають людей за їхнім національним і громадянським походженням, актуалізуються різні з погляду оцінності компоненти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. И. О происхождении языка / В. И. Абаев // Академия Тринитаризма. – 2010.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 366 с.
3. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю. Д. Апресян. – М., 1995. – Т. 2. – 1995.
4. Баландіна Н. Ф. Методологічне підґрунтя дослідження мовних стереотипів / Н. Ф. Баландіна. – М. : Мовознавство, 2010. – 210 с.
5. Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2003. – 1536 с.
6. Большая энциклопедия : в 62 т. – М. : Терра, 2006. – Т. 34. – 2006. – 592 с.
7. Даль В. И. Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка: современное написание: ок. 1500 ил. / В. И. Даль. – М. : Астрель : АСТ : Транзиткнига, 2006. – 348.
8. Деятельность организаций украинских националистов в годы Великой Отечественной войны. // Интернет-портал Министерства обороны РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mil.ru/files/files/una.html>.
9. Иссерс О. С. Речевое воздействие : [учебное пособие] / О. С. Иссерс. – 2-е изд. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 223 с.
10. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика : [учебное пособие] / И. М. Кобозева. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
11. Кронгауз М. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=HQQbwfQ1Gic>.
12. Малий словник історії України / відповідальний редактор В. Смолій. – К. : Либідь, 1997.
13. Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Є. Наконечний. – С. 117.
14. Новосёлова А. А. Украинцы в среднем Прииртышье: идентификация и самоидентификация в конце XIX–XX вв. / А. А. Новосёлова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ethnography.omskreg.ru/page.php?id=770>
15. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова ; Рос. АН, Ин-т рус. яз., Рос. фонд культуры. – М. : Азъ, 1992. – 955 с.
16. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи / Г. П. Півторак. – К. : ПАТ «Віпол», 2014. – 280 с.
17. Посівнич М. Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали / М. Посівнич. – Тернопіль : Астон, 2008. – 448 с. – С. 9.
18. Словарь современного русского литературного языка. – М. ; Л. : Наука, 1965. – Т. 17. – 1965. – С. 427.
19. Склярєнко В. Г. Походження назви Україна / В. Г. Склярєнко // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 15–33.
20. Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Гос. ин-т «Сов. энцикл.» ; ОГИЗ ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935–1940. – Т. 4. – 1939.
21. Універсальний Словник-Енциклопедія (УСЕ) / гол. ред. М. Попович. – К. : ТЕКА, 2006. – 1432 с.
22. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3374179-kolorady-vs-ukropy-kakye-slova-podaryly-ukrayne-maidan-y-voina>.
23. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=pu4rf8YVwLE>.
24. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3374179-kolorady-vs-ukropy-kakye-slova-podaryly-ukrayne-maidan-y-voina>.